

Tina Kallehave
**"Det meningsfulde arbejde - Et livsformsperspektiv på arbejdets
betydning for somaliske mænd"**
ur
***Migration och tillhörighet: Inklusions- och exklusionsprocesser i
Skandinavien (2007)***

Serie: Centrum för Danmarksstudier nr 15, ISSN: 1651-775X

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och
biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-0417

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs and
not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-0417 Makadam
Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

Denna Creative Common-licens betyder att du som använder verket måste erkänna
ovanstående som upphovspersoner; att spridning av texten är tillåten, men endast
i icke-kommersiella sammanhang; att verket inte får bearbetas.

DET MENINGSFULDE ARBEJDE

ET LIVSFORMSPERSPEKTIV PÅ ARBEJDETS BETYDNING FOR SOMALISKE MÆND

Tina Kallehave

Indledning

Statistiske opgørelser i såvel Sverige som Danmark vidner om en beskæftigelsesfrekvens blandt etnisk danske og svenske borgere, der ligger betydeligt højere end beskæftigelsesfrekvensen blandt borgere med immigrantbaggrund. Forskellene formuleres af svenske og danske politikere som indvandrernes lave beskæftigelsesfrekvens, at flere indvandrere skal i arbejde, eller at arbejdsgiverne skal ansætte flere indvandrere. Forskellene defineres som et problem. Formuleringerne leder opmærksomheden i bestemte retninger, der sætter betingelser for, hvordan redskaber til afvikling af problemerne kan tænkes. Social-, arbejdsmarkeds- og integrationspolitiske tiltag bliver i begge lande etableret med det formål at få rettet op på forskellene.¹ Men grundlæggende stilles der ikke spørgsmål til definitionen af problemet og dets løsning. Denne artikel udfordrer disse dominerende antagelser og spørger i stedet, om beskæftigelse nødvendigvis er et problem for alle? Er det samme type problem? Og fordres der forskellige løsninger?

Efter en præsentation af artiklens² teoretiske grundlag belyses kort sammenhængen mellem det danske og svenske velfærdssamfund og problematiseringen af den relativt højere arbejdsløshed blandt borgere med immigrantbaggrund. Pointen er, at den herskende problematisering af beskæftigelsesfeltet både er genereret i en særlig – og ikke en universel – samfundsmæssig kontekst og ud fra en bestemt position, en sam-

1. *Migration, Citizenship, and the European Welfare State. A European Dilemma*, red. Carl-Ulrik Schierup, Peo Hansen & Stephen Castles, Oxford 2006.

2. Tak til projektet IMIO for gode diskussioner og kommentarer og til Mehrdad Darvishpour, der med konstruktive og kritiske bemærkninger opponerede på en tidligere udgave af artiklen på seminaret: »Mellem individ og kollektiv«.

fundsøkonomisk/politisk position og ikke fx en immigrantposition. Dernæst følger artiklens primære tematik og analyse af, hvordan beskæftigelse kan tage sig ud fra immigrantpositionen. Det er i denne sammenhæng en pointe, at beskæftigelse udgør en anden problematik, når den ses fra immigrantpositionen. Det er endvidere en pointe, at denne position ikke er entydig, men derimod repræsenterer en lang række forskellige perspektiver på og strategier i forhold til beskæftigelsen, der hverken kan ordnes i nationale/etniske kategorier eller i køns-kategorier. Dette sidste understreges gennem artiklens empiriske grundlag og afgrænsning til mænd med somalisk baggrund. De indbyrdes forskelle i de strategier og ræsonnementer, hvormed de somaliske mænd forvalter positionen og giver den liv, bliver fremanalyseret gennem stats- og livsforms-analysens teoretiske optik. Det er i det hele taget denne optik, der gennemtrænger forståelsen og analysen af den kompleksitet, der kendetegner artiklens omdrejningspunkt, og som jeg har valgt at kalde 'beskæftigelses-kamppladsen'.

Det er artiklens udgangspunkt, at beskæftigelse af immigranter kan anskues som en kampplads for en lang række forskellige livsformsspecifikke interessenter. I Danmark såvel som i Sverige kan statens politiske styre, arbejdsmarkedet og immigranterne ses som tre centrale interessenter, der på ét partikulært niveau mødes som sagsbehandlere, arbejdsgiver og (potentielt) arbejdstager. Deres positioner placerer dem relationelt forskelligt i kampfeltet. Det er netop som sagsbehandler, at sagsbehandleren stiller krav til og sikrer immigranten hans rettigheder. Det er som arbejdsgiver, at arbejdsgiveren vælger immigranten til eller fra som arbejdskraft. Det er som potentielt arbejdstager, at immigranten forvalter de vilkår, sagsbehandleren og arbejdsgiveren stiller til rådighed. Hver især deltager de i 'kampen' gennem de relationer, som deres respektive positioner åbner op for.

At ansue beskæftigelsen af immigranter som en kampplads mellem forskellige interessenter indebærer yderligere det perspektiv, at deres partikulære bidrag til kamppladsen også formes via de modstande, de erfarer i kampen, i form af de andre interessenters deltagelsesformer – og som igen virker tilbage på deres egne og de øvrige interessenters deltagelsesformer. Endvidere er der ikke tale om, at samme position udfoldes ens og med samme værdi, eller at identiske modstande opfattes ens og får samme betydninger. Forvaltningen af en position og håndteringen af modstandene analyseres i relation til, hvordan positionen på kamppladsen indgår i den enkeltes komplekse liv og særlige forståelse af, hvad det gode liv indebærer; i – med et teoretisk begreb – livsformen. Der er således tale om en kompleks og dialektisk forståelse af såvel beskæftigelses-kamppladsens tilblivelser og forandringer som de partikulære måder, hvorpå de forskellige positioner forvaltes. Denne forståelse er baseret på det hegeliansk inspire-

rede dannelses- og anerkendelsesbegreb, som i de senere år har fået en central rolle i stats- og livsformsteorien.³

I denne artikel er det kun muligt at belyse beskæftigelseskampladsen fra én position, og en udtømmende forståelse af kampladsens tilblivelses- og forandringsprocesser tilstræbes dermed ikke. Artiklen vil alene udforske kampen om beskæftigelse fra immigrantpositionen. En analyse med udgangspunkt i sagsbehandlerens⁴ og arbejdsgiverens⁵ positioner og deltagelsesformer vil således ikke blive etableret. Disse positioner inddrages kun indirekte via de vilkår, de udgør for immigranterne. Det centrale spørgsmål i artiklen bliver dermed, hvordan immigranterne som (potentielle) arbejdstagere forholder sig til de vilkår, de møder på kampladsen i form af fx kravene fra sagsbehandleren eller deres aktuelle job- eller uddannelsessituation i Danmark og Sverige, samt hvordan disse vilkår forhandles og forvandles til muligheder eller begrænsninger for at leve 'et godt liv'. Analysen retter sig således ikke mod den konkrete aktuelle beskæftigelsesituation, som det kvantitative perspektiv kan opfange, men udforsker i stedet immigranternes *kvalitative* relation til beskæftigelse: hvad er et godt arbejde, hvad forudsætter det, og hvordan er det forbundet til andre sider af det gode liv? I stedet for at tage udgangspunkt i den samfundsmæssige forståelse af beskæftigelse, som overordnet tegner kampladsen og de mange integrationstiltag, så giver dette perspektiv mulighed for at undersøge, under hvilke betingelser beskæftigelse bliver relevant for den enkelte – og under hvilke, den ikke gør.

Artiklen er skrevet på baggrund af kvalitative interview⁶ med 18 somaliske mænd bosiddende i henholdsvis Malmø og København. De er udvalgt med henblik på at etablere et grundlag for en analyse, der kan fremskrive principielle forskelle blandt somaliske mænds opfattelse af 'det gode liv', og herunder 'det gode arbejde', samt deres strategier på kampladsen. De somaliske mænds deltagelse i kampen viser sig at være mangfoldig og flertydig, ja, endda modsigelsesfuld. De beskriver og begrunder deres uddannelses- og arbejdsforløb vidt forskelligt. De opfatter fælles vilkår, fx SU (Statens Uddannelsesstøtte), på helt forskellige måder. Deres strategier i forhold til

3. For en uddybning heraf, se Tina Kallehave, *Somaliske livsformer i velfærdsstaten. Udforskning af begreber til analyse af brydninger og processer i immigrationsproblematikken*, ph.d.-afhandling, København 2003.

4. Se Kirsten Hvenegård-Lassens artikel i denne bog.

5. I mit nuværende forskningsprojekt, »Arbejds miljø blandt medarbejdere med indvandrerbaggrund i mindre private virksomheder«, udforsker jeg netop en del af beskæftigelseskampladsen fra et arbejdsgiverperspektiv.

6. I fokus for interviewene var de somaliske mænds aktuelle arbejdssituation, dennes sammenhæng med hverdagslivet i øvrigt (familie, slægt, islam m.v.) samt et livshistorisk perspektiv med særlig fokus på uddannelses- og arbejds erfaringer. Hovedparten er interviewet to gange. I nærværende artikel er det deres aktuelle situationer og relationer, der gøres til genstand for analyse. Endvidere inddrages den viden, jeg gennem tidligere forskning har fået om immigranter fra Somalia og landet Somalia.

sagsbehandleren og arbejdsformidlingen er vidt forskellige. De har forskellige ideer om, hvor meget tid arbejdet må tage osv. Dette indebærer bl.a., at objektivt set ens vilkår kan udgøre en afgørende mulighed for én person, mens det er en afgørende begrænsning for en anden. Selvom immigranterne som (potentiel) arbejdskraft indgår i kampen fra en bestemt position, er der således ikke tale om én bestemt måde, hvorpå denne deltagelse udformes. Det er en forskellighed, der knytter an til den enkelte immigrants unikke erfaringer og aktuelle situation og dermed en forskellighed, der kan uddybes i det uendelige. Men det er også en forskellighed, hvori det er muligt at tegne mønstre af mere almen og principiel karakter. Det kvalitative perspektiv, livsformsanalysen rummer, gør det muligt at udforske *principielle forskelle* i immigranternes opfattelse af et godt arbejde, og hvordan disse forskellige opfattelser sætter sig igennem som forskellige deltagelsesformer på kamppladsen. Dermed bryder artiklen med forståelsen af somalisk kultur som en entydig størrelse og argumenterer i stedet for et differentieret og tværgående perspektiv, ikke blot på somaliere, men på både immigranter og ikke immigranter. Forskelle mellem Danmark og Sverige sætter sig i denne analyse ikke igennem som principielle forskelle.

Teoretisk vinkling

Inden for etnologien spiller begrebet om 'det gode liv' en central rolle i analyser af hverdagsliv og konflikter. Begrebet hviler på den antagelse, at mennesker har forskellige ideer om, hvad et godt liv indebærer, og dermed også i deres stræben efter at leve et godt liv, trækker på forskellige ressourcer og vilkår i samfundet.

Livsformsbegrebet og dets specifikationer⁷ er teoretiske bestemmelser af principielt forskellige former for hverdagsliv, som en given samfundsorganisation giver plads til og forudsætter. De første livsformsbegreber blev bestemt som livsformer, der muliggjorde og var muliggjort via deres relationer til forskellige produktionsmåder. Siden hen er disse og andre livsformsbegreber blevet udviklet og udspecificeret som subjekter muliggjort i og nødvendige for forskellige statsformer. Livsformerne og den stats- og samfundsteori, de i dag er en del af, repræsenterer et perspektiv, der både anerkender, at forskellige samfund rummer og forudsætter en befolkning, der realiserer et differen-

7. For en kort præsentation af de tidligste livsformsbegreber, se Lone Rahbek Kristensen & Thomas Højrup, »Strukturel livsformsanalyse«, *Nord Nytt* nr. 37, København 1989. For en uddybning af begreberne og teoriens udvikling, se fx Thomas Højrup, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, København 1995; Henriette Buus, *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*, København 2001, og Thomas Højrup, *Dannelsens dialektik*, København 2002 samt Kallehave, *Somaliske livsformer*.

tieret hverdagsliv, og at befolkningen ikke stræber efter at blive ens, men derimod efter at realisere og vedligeholde forskellige former for hverdagsliv. Forskellige statsformer forudsætter og muliggør forskellige livsformer. Når stats- og livsformsanalysen anvendes i studiet af migration, som i denne artikel, giver det blandt andet mulighed for at analysere beskæftigelseskamppladsen som et felt, hvor træk af forskellige stats- og livsformer tvinges ind i potentielt nye og fremmede relationer, der på forskellige måder honorerer eller problematiserer disse livsformer og statsformer.

Livsformsbegreberne er relationelt bestemte begreber, der både kan betragtes i sig selv og i relation til omverdenen. I sig selv udgør livsformerne en begrebsstruktur, hvori de enkelte begreber tilsammen konstituerer en *reproducerbar og selvbevidst praksis af mål og midler*. Det er fx her, begrebet 'fritid' får mening som 'fri tid' via modsætningen til og identiteten med begrebet 'arbejde' som 'ufri tid'. Begrebsparret er som mål og middel hinandens forudsætninger og begge nødvendige sider at den livsform, der har fået betegnelsen lønarbejderlivsformen. Denne strukturering af mål og middel er livsformens særlige begrebsverden. Livsformerne adskiller sig fra hinanden via deres principielt forskellige begrebsverdener.

Anskues livsformen i relationerne til omverdenen, sættes der fokus på de udvekslingsforhold, der *nødvendigvis* må være til stede for livsformens reproduktion. For lønarbejderlivsformen er relationen til den kapitalistiske produktionsmåde, hvor man kan sælge sin arbejdskraft i et afgrænset tidsrum for en fast tarif, et nødvendigt vilkår. Uden det ufri lønnede arbejde er det ikke muligt at opretholde modsætningen til den fri tid. Livsformernes forskelligheder indebærer, at de hver især trækker på og forudsætter forskellige samfundsmæssige eksistensbetingelser.

Når livsformerne er bestemt som selvbevidste subjekter indebærer det, at de samtidig er *centristiske*. Det betyder, at de samfundsmæssige eksistensbetingelser opfattes gennem livsformens særlige begrebsverden. Således farves objektivt set ens vilkår af en særlig forståelse, hvorigennem de samme vilkår får forskellige betydninger. Det, der for en livsform er et nødvendigt vilkår, kan således være irrelevant eller ligefrem en trussel for reproduktionen af en anden livsform.

Når livsformsbegreberne anvendes analytisk, konfronteres de logiske begreber med den flertydighed, de modsigelser og konkrete erfaringer, der kendetegner det levede liv. Her anvendes livsformsbegreberne som redskab til at analysere menneskelig praksis, og den menneskelige praksis anskues dermed som en centristisk bestræbelse på at realisere bestemte ideer om det gode liv. Men den menneskelige praksis er ikke nødvendigvis entydig og kan fordre flere livsformsbegreber sat i spil for at blotlægge de modsigelser, der evt. træder frem.

Da livsformsbegreberne er bestemt som praksisstrukturer af mål–middel–relationer, indebærer det, at udforskningen af konkrete relationer ikke blot kalder på inddragelse af det særlige træk ved livsformen, der undersøges, som fx arbejdet, men også på de andre betydningsfulde træk, der konstituerer livsformen. En udforskning af de somaliske mænds deltagelse på beskæftigelseskamppladsen må således hele tiden tage højde for den hele livsform og dermed for andre betydningsfulde aspekter af den enkeltes stræben efter at leve det gode liv. Det er ved at udforske deltagelsen på kamppladsen som et moment i en mere kompleks livsformsspecifik praksis, at det bliver muligt at begribe de ræsonnementer, der ligger i de somaliske mænds forskellige deltagelsesformer.

Med dette teoretiske grundlag bliver det muligt at udforske på den ene side bestemte aspekter af hverdagslivet som udtryk for sammenhængende subjektive livsstrategier, og på den anden side disse hverdagslivs samfundsmæssige forudsætninger. I stedet for at spørge til de mange forskellige aspekter, der tilsammen udgør hverdagslivet, og som i princippet kan opregnes i det uendelige, spørges der først og fremmest til den forståelse af det gode liv, der er indeholdt i organiseringen af hverdagslivet, dette gode livs samfundsmæssige forudsætninger, og i hvilket omfang forudsætningerne for realiseringen af dette liv er til stede. Perspektivet gør det muligt at skelne mellem centrale og mere perifere eller sekundære forudsætninger for hverdagslivenes forskellige former. Samme vilkår har med andre ord hverken lige stor gyldighed eller samme betydning for alle. Det er blandt andet i lyset heraf, at det bliver muligt at forstå, at arbejde kan være et centralt aspekt af det gode liv, men samtidig et aspekt, der ikke står alene, og som derfor heller ikke kan opprioriteres på bekostning af andre afgørende aspekter af livet.

Perspektivet rummer dermed også det synspunkt, at hverdagslivenes kompleksitet ikke kan beskrives udtømmende gennem tilføjelse af flere og flere kategorier. Problemet med en sådan strategi er, at den i princippet er uendelig, ligesom begrundelsen for valg af kategorier kan være uklare. Etnicitet regnes ligesom køn, klasse og religion ofte som betydningsfulde kategorier. Men i stedet for på forhånd at træffe en beslutning om, at bestemte kategorier er betydningsfulde for hverdagslivet, giver det her anvendte perspektiv mulighed for at lade selve udforskningen af hverdagslivet afsløre, hvornår og hvordan noget udgør en betydningsfuld kategori. Udforskningen af somaliske mænds deltagelse i beskæftigelseskampen forudsætter dermed ikke, at beskæftigelse er et vigtigt moment, endside et moment overhovedet, i deres begreb om det gode liv.

Livsformsbegreberne gør det muligt at udforske de somaliske mænds forskellige begreber om det gode liv, hvad det indebærer for deres forskellige ideer om det gode arbejde eller mangel på samme og deraf følgende forskellige strategier i forhold til kamppladsen, samt at tage højde for hvordan andre betydningsfulde aspekter af deres

liv aktuelt har betydning for disse strategier. Ved at se på hverdagsliv som resultat af sammenhængende strategier for det gode liv, hvis reproduktion forudsætter særlige vilkår, bliver det også muligt at skelne mellem de for hverdagslivene betydningsfulde og mindre betydningsfulde vilkår. Dermed bliver det muligt at belyse, hvornår ændrede vilkår er ubetydelige eller har afgørende betydning for den enkeltes hverdagsliv. Immigration indebærer ofte radikale ændringer i hverdagslivets vilkår, og det er i denne sammenhæng, at det bliver relevant at kunne udforske de forskellige konsekvenser, de ændrede vilkår har for immigranternes hverdagsliv.

Dermed argumenterer jeg også for, at hverdagslivene hele tiden er under potentiel forandring. Men også, at forandringens potentialer er bundet af de erfaringer, der er knyttet til det allerede værende hverdagsliv. Forandring af hverdagsliv sker så at sige i en dialektisk relation mellem det allerede værende hverdagsliv, de erfaringer, dette rummer, og dette erfaringsrums håndtering af mødet med velkendte og nye vilkår. Håndteringen af nye sociale, materielle og ideologiske vilkår er således bundet af de muligheder, der gives via de allerede værende erfaringer.

Tesen, der ligger til grund for artiklen, er med andre ord, at immigranternes meget forskellige deltagelsesformer i beskæftigelseskampen kan analyseres som en respons på konkrete vilkår affødt af forskellige ideer om det gode liv og det gode arbejde. Det betyder ikke, at den enkelte nødvendigvis har en klar ide om, hvad det gode liv og det gode arbejde er eller indebærer for ham. Deltagelsen i kampen kan være konsekvent, modsigelsesfuld eller skifte retning. Livsformsbegreberne er, som de anvendes i denne artikel, redskaber til at belyse disse komplekse og flertydige mønstre.

Beskæftigelse som statsformsspecifik problematik

Et fælles træk ved Sverige og Danmark er, at de analyseret som velfærdsstater rummer ideen om den enkeltes pligt til at forsørge sig selv. Denne pligt fordres typisk realiseret gennem en eller anden form for arbejde, der ydes for andre på arbejdsmarkedet til gengæld for en aftalt løn, et engagement eller gennem opretholdelse af egen virksomhed, der handler på varemarkedet. I de moderne europæiske lande er det ofte en ureflekteret selvfølgelighed, at landenes økonomiske systemer i betydeligt omfang er udspaltet i et relativt selvstændigt arbejds- og varemærked, hvor den enkelte som person kan deltage gennem kontrakt og udveksling af varer.

Et andet fælles træk ved Sverige og Danmark er, at den enkeltes pligt til at forsørge sig selv modsvares af statens pligt til at forsørge de personer, der ikke er i stand til at forsørge sig selv. Denne organisering af Danmark og Sverige som velfærdsstater kan ses

som en ganske særlig måde at løse det problem, der følger af det moderne samfunds økonomiske system, hvor den enkelte har ansvaret for egen forsørgelse, men hvor ikke alle kan forsørge sig selv.⁸

At integration af immigranter set fra den danske og svenske stats perspektiv i høj grad handler om beskæftigelse, er en logik, der er muliggjort af bl.a. arbejdsmarkedets relative autonomi og markante betydning for samfundsudviklingen. Det er samtidig en logik, der henter næring i den økonomiske betydning, immigranternes relativt lave beskæftigelsesfrekvens har for statens skattegrundlag og for de statslige udgifter til forsørgelse. Det er set i et velfærdsstatsligt økonomisk perspektiv nødvendigt at reducere mængden af borgere uden arbejde. Og det er set i dette perspektiv ganske meningsfuldt at såvel Sverige som Danmark i den grad har opmærksomheden rettet mod immigranternes beskæftigelsesfrekvens.

Men den organisering af samfundsøkonomien og den enkeltes velfærd, som kendetegner de danske og svenske velfærdsstater, er ikke universelle fænomener. Der er store forskelle mellem forskellige landes økonomiske strukturer og de måder, hvorpå borgerens livsgrundlag og velfærd sikres – og disse forskelle har vidtrækkende konsekvenser. De indebærer ikke blot, at befolkningerne sikrer sig deres økonomiske livsgrundlag gennem principielt forskellige økonomiske praksisser og sociale relationer. Forskellene indebærer også, at befolkningerne har helt forskellige begreber om, hvad økonomi og velfærd er. Forskellige landes økonomiske systemer og befolkningernes forskellige økonomiske praksisser indebærer, at spørgsmålet om beskæftigelse på arbejdsmarkedet ikke er et universelt, men derimod samfundsspecifikt, fænomen.

Når sådanne forskelle mellem landes økonomiske strukturer og velfærdsordninger er væsentlige i migrations- og integrationssammenhænge, skyldes det, at de immigranter, der kommer til fx Sverige og Danmark, potentielt er vokset op i lande præget af helt andre økonomiske og sociale strukturer og således med helt andre begreber for økonomi og velfærd. Derfor kan det heller ikke uden videre antages, at alle immigranter genkender sig i de her herskende økonomiske strukturer og som følge heraf genkender sig i de muligheder, det danske og svenske arbejdsmarked rummer for forskellige økonomiske praksisser og social velfærd. Dermed kan det heller ikke tages for givet, at de anskuer deres såkaldte jobsituation inden for den logik, der er fælles for, og som kendetegner, de danske og svenske velfærdsstaters problematisering af beskæftigelse. At beskæftigelse af immigranter udgør en problematik for velfærdsstaten, er med andre

8. Ole Bernild, *Seks forelæsninger om velfærdsstatens udvikling*, www.hum.ku.dk/lov/arbejdspapirer/arbejdspapirer.htm, u.å. [2001].

ord ikke ensbetydende med, at den også er et problem – eller i det mindste samme type af problem – for immigranten.

At anskue beskæftigelseskamppladsen udelukkende som et spørgsmål om beskæftigelse udelukker muligheden for at få øje på andre betydningsfulde faktorer, der er med til at konstituere kamppladsen. I denne artikel er hensigten at pege på træk af den kompleksitet, hvormed positionen 'immigrant som potentiel arbejdstager' bidrager til kamppladsen.

Den interne differentiering

Jeg vil i artiklen trække eksempler frem, der fremhæver en række af de forskelle, som kendetegner somaliske mænds ræsonnementer omkring arbejdet og de vilkår, de sættes over for på beskæftigelseskamppladsen. Ofte er det nødvendigt at sætte flere livsformsbegreber i spil på én og samme tid for at forstå enkeltpersoners til tider tvetydige eller modstridende handlinger i relation til arbejde, familie, slægt, islam m.v. Men ved her at analysere en række relativt set entydige eksempler er det muligt at fremskrive dels forskelle mellem de somaliske mænd, og dels sammenhænge mellem den enkeltes deltagelse på kamppladsen, hans ideer om det gode liv og individuelle ræsonnementer mere konsekvent.

Først vil jeg dog diskutere, hvad der muliggør den betydelige forskel i de somaliske mænds deltagelse på kamppladsen. Et svar, som jeg vender uddybende tilbage til, er, at mændenes hverdagsliv udfolder sig i spændingsfeltet mellem deres begreber om det gode liv, deres relationer til det danske samfund og deres relationer til især de somaliske immigrantmiljøer. Der er ikke tale om, at immigrantmiljøerne repræsenterer nogle få bestemte livsformer, mens det danske samfund repræsenterer nogle andre bestemte livsformer. Tværtimod vil analysen vise, at der i immigrantmiljøerne både anerkendes og realiseres livsformer, der i betydeligt omfang finder deres nødvendige eksistensbetingelser i det danske og svenske samfund. Men der anerkendes og realiseres også livsformer, der ikke – eller kun ad omveje – finder deres nødvendige eksistensbetingelser i det danske og svenske samfund. Den kompleksitet, der rummes blandt de somaliske mænd og i immigrantmiljøet, finder således ikke alle sine grundlæggende forudsætninger i det danske og svenske samfund. Det Somalia, de somaliske immigranter voksede op i, må inddrages sammen med den dansk/svenske kontekst for en mere udtømmende forståelse af forudsætningerne for de forskelle, der tegner sig i somaliernes deltagelsesformer på kamppladsen.

Somalia er et land, der siden 1960'erne har været præget af to principielt forskellige

og samtidigt eksisterende økonomiske systemer, der leverer eksistensbetingelser til og forudsætter livsformer, der ikke blot adskiller sig fra hinanden via deres forskellige relationer til forskellige produktionsmåder, men som også adskiller sig fra hinanden på et mere alment statsformsniveau som hhv. klanstat og republik.⁹ I 1960'erne var det økonomiske system i Somalia grundlæggende organiseret efter helt andre former for økonomisk praksis end den kapitalistiske produktionsmåde, det personligt aflønnede arbejde og den personligt ejede produktionsvirksomhed, der kendetegner Danmarks og Sveriges økonomiske strukturer. I dag er det stadig en i høj grad selvforsynende nomadepastoralisme, et begrænset agerbrug og handel med egne dyr og importerede varer, der præger økonomien i Somalia. Etableringen af den Somaliske Republik i 1960 satte imidlertid samtidig skub i en ny, delvis parallel økonomi. Udviklingen af den Somaliske Republik – og dermed et nyt politisk system – indebar ansættelse af embedsmænd og funktionærer til udvikling og forvaltning af retssystem, skolevæsen, udviklingsprojekter, militær m.v. Uddannelsessystemet blev udviklet som et vigtigt led i dannelsen af embedsmænd, der skulle forvalte den nye stats principper. Bestræbelser på at forøge handlen skulle sikre et skattegrundlag, der igen skulle finansiere republikken og de mange lønudgifter til forvaltningen. Lønnen sikrede til gengæld de nu ansatte medarbejdere og ikke længere selvforsynende nomader deres købekraft. Varemarkedet i byerne voksede, og dermed voksede grundlaget for større forretningsvirksomhed. Med republikken tog en egentlig udspaltning af økonomien og organisering af denne i et vare- og arbejdsmarked fart. Nye økonomiske praksisser udviklede sig i befolkningen, samtidig med at de allerede værende systemer blev vedligeholdt.¹⁰ Men den vareproduktion, der har været dominerende i århundreder i såvel Danmark som Sverige og først organiseret som mindre selvstændige produktioner og siden som større kapitalistiske foretagender, var og forblev yderst begrænset.

Mens især nomadepastoralismen var baseret på den enkeltes deltagelse som del af en slægt, af en klan, så var den økonomi, der udviklede sig med republikken, baseret på den enkeltes deltagelse gennem personlig adgang til uddannelse, arbejde og indtjening. Mens deltagelsen som slægt i det økonomiske system indebar en gensidig økonomisk ansvarlighed slægtningene imellem, hvor alle inden for slægten i princippet kunne stilles til ansvar for hinandens velfærd, så dannede den personlige indtjening grundlag for en markant indsnævring af, hvem der var omfattet af den enkeltes økonomiske forpligtigelser. Med republikken reduceredes den gensidige forpligtigelse til de nær-

9. For en detaljeret analyse heraf, se Kallehave, *Somaliske livsformer*.

10. Se Kallehave, *Somaliske livsformer* for en analyse af modsætningsforholdene og konflikterne mellem de to systemer.

meste slægtninge: bedsteforældre, forældre, søskende, forældre, søskende og børn. En velfærd organiseret i storfamilien og ikke i klanen. Der var således tale om to parallelle systemer, og ingen af dem sikrede den enkeltes velfærd gennem et centraliseret statsligt styre, men derimod via forskellige grader af slægtsansvar.

Somalia kan altså betragtes som et land præget af to samtidigt eksisterende statsformer, der hver især giver plads til og forudsætter forskellige livsformer.¹¹ Det er denne samtidighed af eksistensbetingelser for forskellige livsformer hidrørende fra principielt forskellige statsformer, der udgør den samfundsmæssige kontekst, hvori de somaliske immigranter i Danmark og Sverige voksede op. Det er de mange forskellige mulige måder, hvorpå klanstatens og republikkens almene og livsformsspecifikke træk gjorde sig gældende på hverdagslivets niveau, der er en forudsætning for, at de immigranter, der især siden slutningen af 1980'erne kom til Danmark og Sverige, allerede dengang måtte begribes som en yderst differentieret gruppe.

Komplekse hverdagsliv

De somaliske mænd, der indgår i materialet, er alle immigreret fra Somalia inden for de seneste 25 år og er mellem 25 og 50 år gamle. De adskiller sig fra hinanden ved at have meget forskellige faglige kvalifikationer. Nogle har næsten ingen skolegang, andre en gymnasial uddannelse og andre igen videregående uddannelser – afsluttede eller igangværende. For nogle er uddannelse vigtig, for andre ikke. Deres aktuelle forskellige uddannelsesniveauer er resultatet af helt forskellige vilkår og strategier. De, der har job, er beskæftiget inden for forskellige brancher som fx transport, social service, bank og forsikring, undervisning og rengøring. Andre står uden for såvel uddannelses- som arbejdsmarkedet. Nogle er på kontanthjælp, andre på dagpenge. Nogle er det af nød og finder det svært, mens andre selv har valgt det. Der er kvalitativt betragtet således store forskelle på de somaliske mænds aktuelle uddannelsesniveauer og beskæftigelsessituation. Disse forskelle er imidlertid ikke i sig selv udtryk for mændenes opfattelse af uddannelse og arbejde. At have et job har forskellige betydninger afhængigt af, hvem der ser. Det samme gør sig gældende for det at være arbejdsløs eller studerende. Med min interesse for at forstå de kvalitativt forskellige måder, hvorpå somaliske mænd deltager på kamppladsen, giver det således ikke mening at opdele dem i grupper: i arbejde, uden arbejde, og under uddannelse. Deres aktuelle beskæftigelsessituation er ikke afgørende for, hvilke kvaliteter den enkelte tilskriver uddannelse og arbejde. Men de somaliske

11. For en detaljeret præsentation af disse livsformer, se Kallehave, *Somaliske livsformer*.

mænd adskiller sig ikke kun fra hinanden gennem deres erfaringer med og forhold til uddannelse og arbejde. Disse aspekter udgør, som jeg vil vende tilbage til, kun én side af deres langt mere komplekse hverdagsliv og erfaringsrum – og det er først i lyset heraf, at det bliver muligt at forstå de forskellige relationer til uddannelse og arbejde, til beskæftigelseskamppladsen.

De første immigranter fra Somalia kom til Sverige og Danmark i begyndelsen af 1970'erne. Antallet var dengang yderst begrænset, og det var først efter konflikternes udbrud i Somalia i 1989 og den efterfølgende eskalering, at borgere fra Somalia flygtede og fik asyl i bl.a. Sverige og Danmark. En del af disse flygtninge har efterfølgende fået dele af deres familier sammenført til immigrantlandene, ligesom familierne er udvidet gennem børnefødsler. I 2003 havde omkring 17.363 personer¹² somaliskdansk¹³ baggrund. Knap 4.000 var bosiddende i København.¹⁴ For Sverige kan det tilsvarende antal med somalisksvensk baggrund opgøres til ca. 22.214 personer,¹⁵ hvoraf ca. 1.302 var bosiddende i Malmø. I begge lande udgjorde somalierne omkring 1999–2004 endvidere en meget ung befolkningsgruppe. Mere end halvdelen var under 20 år, mens næsten alle andre var 20–50 år. Kun ganske få var ældre end 50 år.¹⁶ Ud over at være immigranter fra samme land udgør somalierne i Danmark og Sverige altså en relativ ung befolkningsgruppe sammensat af flygtninge, familiesammenførte og efterkommere – ægtefæller, forældre, børn, søskende og slægtninge.

Omfanget og sammensætningen af den somaliske gruppe i såvel Sverige/Malmø som i Danmark/København indebærer, at de somaliske mænds hverdagsliv tager form gennem en mangfoldighed af relationer til både immigrantgruppen og det danske og svenske samfund. Deres hverdagsliv tager ikke blot form gennem positionen som (potentielt) arbejdstager på beskæftigelseskamppladsen, men også gennem positioner som forælder, ægtefælle, forsørger, slægtning, beslutningstager, somalier, muslim m.v. Disse

12. *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Tabel 7, København 2004.

13. Jeg har valgt at anvende termerne 'somaliskdansk' og 'somalisksvensk' for personer, der er bosiddende i hhv. Danmark og Sverige, og som enten er født og opvokset i Somalia eller født i hhv. Danmark og Sverige af forældre, der selv er født i Somalia. Termen 'somalier' eller 'borger med somalisk baggrund' anvendes som fællesbetegnelse for disse, uanset hvor de aktuelt er bosiddende, og anvendes med henblik på at fastholde blikket for de historiske, aktuelle, direkte og indirekte relationer til landet Somalia.

14. *Indvandrere og efterkommere. Faktaoversigt*, 26. august, Københavns Statistiske Kontor, København 2004.

15. I 2003 var der i Sverige registreret 14.809 borgere født i Somalia. Såfremt antallet af efterkommere udgør samme procentdel som efterkommere i Danmark, svarer det til ca. 7.405 personer, i alt ca. 22.214 personer med somalisksvensk baggrund. *SCB Befolkningsstatistik del 3, 2003, Tabell 4.5*, Stockholm 2003.

16. *Delaktighed för integration – att stimulera integrationsprocessen för somalisktalande i Sverige*, Integrationsverkets rapportserie 1999:4, Norrköping 1999, og *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Tabel 12, København 2004.

velkendte positioner forvaltes og forhandles nu i delvist kendte, delvist forandrede og delvist ukendte relationer og kontekster; under delvist mulighedsgivende, og delvist begrænsende vilkår. De somaliske mænds relationer til såvel det danske og svenske samfund som til immigrantmiljøerne er mangefacetterede og påtrængende og bidrager til udformningen af den enkeltes hverdagsliv.¹⁷

De somaliske mænd er også immigranter fra et krigshærgt land, men det er ikke kun gennem de individuelle historiske erfaringer, at Somalia har betydning for deres liv i dag. Den samfundsudvikling, der aktuelt finder sted i Somalia og tager form af interne krigs- og fredsprocesser og eksterne kampe for international anerkendelse, foregår ikke i et for de somaliske immigranter uvedkommende rum, men sætter sig på mange forskellige måder også igennem som vilkår for udformningen af somaliernes hverdagsliv i Sverige og Danmark. Nogle sender penge til den nære familie, andre til fjerne slægtninge, mens andre igen har valgt ikke at sende penge. Nogle bidrager til opbygning af skoler i den by, de er vokset op i, andre er aktive i kampen for fred, og andre igen har helt afskrevet nogen form for deltagelse. Nogle afventer freden, så de kan vende hjem, andre har nu hjemme i Danmark eller Sverige. Forvaltningen af de mange relationer markerer i betydelig grad den enkeltes selvforståelse og tilhørsforhold, livsformen.

De mange forskellige relationer, ikke blot til Somalia, men også indbyrdes somaliere imellem i Danmark og Sverige samt til det danske og svenske samfund indebærer, at de somaliske mænds hverdagsliv formes og omformes under langt mere komplekse relationer og vilkår, end det er muligt at få øje på, når de alene anskues gennem positionen som (potentielt) arbejdstager. De somaliske mænds deltagelse som (potentielle) arbejdstagere i beskæftigelseskampen skal således blot anskues som én side af et langt mere komplekst hverdagsliv. En forståelse af deres deltagelsesformer på kamppladsen må nødvendigvis tage højde for samspillet mellem denne arbejdsmarkedsrelation og andre for hverdagslivet betydningsfulde relationer. En analytisk udfordring består således i både at udforske somaliske mænds deltagelse i kampen som kvalitativt forskellige og som deltagelsesformer, der hver især tager form gennem langt mere komplekse relationer, end positionen som (potentielt) arbejdstager lader syne. Det er blandt andet muligheden for at håndtere denne udfordring, der kvalificerer brugen af livsformsbegreberne i analysen.

17. For en nærmere analyse af immigrantmiljøets interne in- og eksklusionsprocesser, se Tina Kallehave, »Hjem og hjemløshed blandt somaliske mænd – in- og eksklusionsprocesser«, *Nord Nytt* nr. 97, 2005.

Livsformer og arbejdsbegreber

Selvom de somaliske mænds deltagelse på kamppladsen er præget af en lang række forskellige og individuelle vilkår, er det alligevel muligt at udlæse en række mønstre, der hver især kan analyseres som forskellige ideer om det gode liv; som forskellige livsformer. Jeg vil i det følgende præsentere de livsformsbegreber, jeg har fundet relevante for analysen af de kvalitative forskelle i somaliske mænds deltagelse på beskæftigelses-kamppladsen. Og jeg vil præsentere dem med særlig vægt på at klargøre de forskellige begreber om 'det gode arbejde', som de alle – med en enkelt undtagelse – rummer. Dette gøres ved at indkredse arbejdsbegreberne i relation til andre aspekter af det gode liv. Anvendelsen af citater fra interviewene med de somaliske mænd har her og i det følgende afsnit det dobbelte formål at vise, både hvordan de somaliske mænds konkrete udsagn og handlinger adskiller sig fra hinanden, og hvordan udsagn og handlinger kan analyseres som udtryk for de forskellige logikker og ræsonnementer, der er indeholdt i de teoretiske livsformsbegreber.

I betragtning af de samfundsmæssige fordomme om, at 'somaliere er umulige at integrere', er det måske overraskende, at flere af de livsformsbegreber, der er relevante i analysen af borgere med dansk og svensk baggrund, også er relevante begreber til analyse af flere somaliske mænds hverdagsliv. Lønarbejder- og karrierelivsformsbegreberne er begge udspecificeret gennem deres særlige relationer til den kapitalistiske produktionsmåde og udgør således to for denne produktionsmåde nødvendige livsformer. Men de to begreber er, som det vil fremgå, ikke tilstrækkelige til at belyse den forskellighed, der tegner sig blandt somaliske mænd. Derfor bliver flere livsformer efterhånden inddraget.

Lønarbejderlivsformen

*Lønarbejderlivsformen*¹⁸ er defineret via modsætningsforholdet arbejde/fritid, hvor arbejde er et nødvendigt middel til den frie tid, der er målet. Fritiden er den tid, man selv disponerer over, mens arbejdstiden er den ufrie tid, fordi andre her har købt rådigheden til at disponere over ens arbejdskraft i et stykke tid. Det betyder ikke nødvendigvis, at arbejdet opleves som en sur pligt. Engagementet i og viljen til at få eller fastholde et job kan være stort, men arbejdet er noget, der skal afgrænses tidsmæssigt. Arbejdet må

18. For nærmere præsentation og anvendelse af begreberne 'lønarbejderlivsform' og 'karrierelivsform' – som jeg vender tilbage til – se Kristensen & Højrup. For en aktual anvendelse af begreberne, se Niels Jul Nielsen, *Virk-somhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, København 2002, samt Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, København 2004.

ikke flyde ud over hele hverdagen, men skal via tidsafgrænsning og løn give plads til og økonomisk mulighed for fx at spille fodbold med vennerne, læse lektier med børnene, tage på ferie med familien osv.; altså til at leve det, der opfattes som en god fritid.

Basir¹⁹ er en svensk-somalier, hvis tilrettelæggelse af livet på mange måder lader sig belyse med begrebet lønarbejderlivsform. Basir har taget forskellige videregående uddannelser i Sverige. Parallelt med studierne og efter studierne har han haft en række forskellige ufaglærte jobs, og hans nuværende arbejde fik han for nogle år siden ved en tilfældighed via arbejdsformidlingen. Han har nu gennem flere år arbejdet på en kommunal institution som rådgiver og koordinator. Det er et offentlig servicejob, hvor han har brug for den forståelse af det svenske samfund, som han har tilegnet sig gennem studierne. Hverdagen ligger i relativt faste rammer, men af og til deltager Basir i kurser for at opdatere og udvikle sin arbejdsindsats. Han er meget engageret i og glad for sit arbejde og fortæller med stor begejstring om arbejdet og kollegerne. Om det bedste ved hans arbejde siger han:

The best I like in my job is [...] It is a very high intensity job, all the time something is happening. Something gets wrong. It is like that. I am very glad to work with people. Everything is happening. So it is very interesting to see how people [...] It is the intensity of the work. It is very high tempo, high intensity. And I can work myself. I don't need to ask and find help sometimes. It is your own you know. It is very interesting. Sometimes you should work together with some people. It is interesting too. But it is the intensity, I like most, and the diversity. A lot of things happen. You will meet very angry clients; you will meet very happy clients. You will meet a very disappointed employer, a happy employer. So it is very, you know.

Det er arbejdet med mennesker, variationerne, selvstændigheden og det høje tempo i arbejdet, Basir peger ud som det vigtigste ved hans arbejde. For Basir er det imidlertid samtidig vigtigt at etablere en klar skelnen mellem arbejdstid og fritid, men det er en skelnen, der alene angår arbejdsopgaverne, for en del af kollegerne er også venner i fritiden. Jeg spørger, om han taler med dem og andre venner om arbejdet, når han har fri, og han svarer:

I don't like really. I don't like. Because it is not good that you take the job home. Otherwise it will be job, job and job. So you will lose your free time to enjoy yourself, in the family, with friends. That will be gone, you know. That is not good. You should be connected to the family, to friends in another context – not the working. Otherwise it will be boring.

19. Alle navne er anonymiseret.

I modsætning til det efterfølgende eksempel er opgaver relateret til arbejdet klart afgrænset til inden for arbejdstiden. Arbejdet er interessant, men det er *qua* modsætningen til den fri tid, det får denne betydning som godt arbejde. Den fri tid er den tid, hvor man skal slappe af, hygge sig med vennerne og familien. Der skal man ikke bekymre sig om arbejde. Det er denne skelnen og afgrænsning, der gør det relevant at analysere Basirs relationer til arbejdet og kamppladsen med begrebet om lønarbejderlivsformen. Men Basir er blot en af flere somaliske mænd i Sverige og Danmark, hvis hverdag lader sig analysere med begrebet om lønarbejderlivsformen. Andre eksempler herpå er fx en somaliskdansk buschauffør, en somalisksvensk skolelærer og en somalisksvensk selvstændig forretningsdrivende. Deres arbejdsliv er forskellige, og ligeledes er deres fritid forskelligt organiseret og varierer alt efter interesser og livssituationer. Afgørende for, om deres hverdagsliv kan analyseres med lønarbejderlivsformsbegrebet, er ikke, hvad den enkelte arbejder med eller bruger sin tid på, men om tilrettelæggelsen af hverdagslivet og dermed deltagelsen i beskæftigelseskamppladsen er tilrettelagt med henblik på at sikre den frie tid som det egentlige mål for det gode liv. Der peges således på en direkte sammenhæng mellem arbejdsbegrebet og deltagelsesformerne på kamppladsen – og på, at denne deltagelse via arbejdets bestemmelse som middel kan underordnes andre mere betydningsfulde relationer. Et eksempel herpå følger senere.

Karrierelivsformen

For *karrierelivsformen* forholder det sig modsat med begreberne 'arbejde' og 'fritid'. Her er arbejdet som mål stedet, hvor den enkelte kan udfolde sine personlige interesser, træffe beslutninger og udøve selvbestemmelse, og tiden uden for arbejdet bliver som middel et tidsrum, hvori der kobles af og lades op til næste dags udfordringer på jobbet. Et godt job er et job præget af selvudfoldelse. Engagementet i eller bestræbelsen på at få et godt job er det mål, der sætter sig spor i andre sider af tilværelsen. Samværet med fx venner og familie, fritidsaktiviteter m.v. er organiseret, så det ikke kommer i konflikt med, men understøtter, det engagement og de bestræbelser, der er knyttet til arbejdet. Familielivet er organiseret, så det kan fungere med den fleksible tilstedeværelse, arbejdet fordrer, og vennerne kan man diskutere jobmuligheder og andre jobrelevante spørgsmål med. Arbejde, kurser og studier udføres ikke inden for en afgrænset arbejdstid. Det er arbejdets karakter eller kursernes og studierne omfang, der er afgørende for, hvor meget tid der bruges på arbejdsrelaterede opgaver.

For Musse, der bor i København, er det blevet gradvist mere tydeligt for ham selv, hvor vigtigt målet om et udfordrende job er. Da Musse boede i Somalia, var han i gang med en videregående uddannelse. De første år, efter at han var kommet til Danmark,

arbejdede han parallelt med sprogskolen i et ufaglært job og derefter som tolk. Men selvom han tjente udmærket gennem tolkearbejdet, var han alligevel ikke tilfreds:

Jeg arbejdede dengang. Jeg fik ikke bistandshjælp. Jeg arbejdede i industrien. Samtidig læste jeg på sprogskolen og fik job som tolk. Jeg fik penge, men alligevel var jeg ikke tilfreds. Pengene, de var ikke meget vigtige for mig. Jeg manglede noget. Dengang vidste jeg ikke, hvad det var. [...] Pludselig tænkte jeg, at jeg skulle læse videre. [...] Det [tolkearbejdet] er ikke noget kreativt, noget, jeg kan bruge i fremtiden. Hvad hedder det – det er ikke noget med penge, men det succesliv, jeg vil leve. Jeg tænkte ikke penge, ikke materialistisk. Men jeg tænkte på at være tilfreds med mit liv. [...] Jeg skulle læse. Og skulle jeg læse, så skulle jeg kunne lære 'dansk sprog 2'. Man skal læse dansk sprog for at læse på [universitetet]. Det var hårdt. Jeg dumpede, dumpede, dumpede. Til sidst bestod jeg.

Om det job, han stræber efter, siger han:

Ja, et professionelt job. Et succesfuldt job. Jeg kan finde mange andre jobs også. [...] Jeg kan køre taxi eller bus. Der er mange muligheder. Men jeg bliver mere tilfreds – og jeg bliver glad, hvis jeg finder et job inden for mit område. Et professionelt job, som jeg drømmer om. Og helt ærligt, det er ikke kun mit drømmejob at finde den slags her i Danmark. Jeg skal videre til de internationale organisationer. Jeg vil gerne være deroppe. Det er min drøm. Så hvem ved?

Det at have et arbejde og tjene penge er ikke i sig selv nok for Musse. Et godt job er noget med store og vedvarende udfordringer. Det første skridt på vejen er at få en universitetsuddannelse. Det ligger ikke lige for, og de kampe, Musse må tage for at bestå danskprøverne, fortsætter de første år på universitetet. Han udvikler særlige læseteknikker, optager forelæsninger på båndoptager og lytter til dem, når han cykler gennem byen, dumper, går op til prøverne igen og består osv. Den modstand, han møder på vejen, slår ham ikke omkuld, men det er en proces, der indebærer fravalg af andre relationer, der tidligere var betydningsfulde for ham. Det er en kamp, hvori Musse finder sine ligemænd blandt andre somaliskdanske og dansk-danske venner. For Musse er et succesfuldt arbejde identisk med et succesfuldt liv; et liv, han kan være tilfreds med.

Det er et sådant vedvarende engagement i at opnå eller fastholde et udfordrende arbejde og en samtidig underordning af andre aspekter af livet, der strukturerer denne livsforms deltagelse på beskæftigelsespladsen.

Den politiske livsform

Karriere- og lønarbejderlivsformerne forudsætter begge den kapitalistiske produktionsmåde. En lang række virksomheder og medarbejdere verden over lader sig meningsfuldt analysere med disse begreber. Et livsformsbegreb, der ikke knytter an til den kapitalistiske produktionsmåde, men som er relevant for at forstå de somaliske mænds hverdagsliv som meningsfulde, er begrebet 'den politiske livsform'.²⁰ I min tidligere forskning²¹ har jeg udviklet dette livsformsbegreb som en livsform, der er kendetegnet ved at have den politiske organisering af en særlig statsform, *klanstaten*, som forudsætning. Den er således en af flere for klanstaten nødvendige livsformer. Det politiske virke, som er denne livsforms mål, udøves uden tidsmæssig afgrænsning, når som helst og hvor som helst, og tager form som konfliktmægling, alliancer og indgåelse af aftaler mellem nære og fjerne slægtninge eller helt andre slægtsgrupper eller klaner. Midlet i denne livsform er viden om tidligere konflikter og alliancer mellem slægtsgrupper og klaner, egne slægtsforhold samt en organisering af husstanden, hvor omsorgen og opfostringen af børnene og dermed slægtens reproduktion er uddelegeret til hustruen/hustruerne, andre kvindelige slægtninge og større børn. Den politiske livsform har ikke i sig et begreb om det gode arbejde. Den forudsætter derimod andres produktive virke og sikrer sig herigennem den forsørgelse, som arbejdet skal befordre inden for velfærdsstatens logik.

I det politiske system i Danmark og Sverige er den politiske struktur, der er den afgørende forudsætning for den politiske livsforms realisering, helt fraværende. Den vidensform og de slægtsrelationer, der er nødvendige midler i klanstatens politiske livsform, finder ingen anerkendelse på politisk niveau i Danmark og Sverige. Dette fravær udelukker dog ikke relevansen af at analysere nogle af de somaliske mænds hverdagsliv med dette begreb. Disse hverdagsliv kan netop observeres og analyseres som strategier for fortsat realisering og reproduktion af denne livsform under vanskelige vilkår og som transformationer af denne livsform. Det er som sådan, at disse mænds hverdagsliv og deltagelse i beskæftigelseskampen kan udforskes.

I den politiske livsform spiller relationer til andre somaliske mænd en afgørende rolle. I disse relationer realiseres ikke blot det politiske virke. Det er også her, at en afgørende del af den viden, der er det politiske virkes forudsætninger, formidles. I lyset heraf bliver det muligt at forstå, hvordan nogle somaliske mænds deltagelse i somaliske

20. Betegnelsen den politiske livsform blev i sin tid valgt, fordi det politiske virke er denne livsforms mål. Men da det er muligt, at andre statsformer end klanstaten rummer livsformer med det politiske virke som mål, er der sandsynligvis grund til at etablere begreber for forskellige politiske livsformer.

21. Kallehave, *Somaliske livsformer*.

netværk ikke bare er 'hygge', men meningsfulde momenter i kampen for at realisere deres begreber om det gode liv. Det er også i lyset heraf, at vi kan forstå, hvordan veluddannede – og fra et sagsbehandlerperspektiv såkaldt arbejdsmarkedsparate – somaliske mænd finder det langt mere meningsfuldt at udfolde deres liv i disse netværk end på arbejdsmarkedet.

Ibrahim er en somaliskdansker, der har gode forudsætninger for at deltage på arbejdsmarkedet, og som gennem mange år har haft fast beskæftigelse som underviser og vejleder. Gennem sit arbejde tilegnede han sig en stor viden om det danske samfund, som han samtidig brugte til rådgivning af andre somaliere uden for arbejdet. På et afgørende punkt lignede opgaverne på hans arbejde og aktiviteterne i de somaliske netværk hinanden. Begge steder opsamlede og anvendte han viden til at vejlede andre. Han kunne godt have fastholdt sit job, men valgte at gå på dagpenge for dermed at sikre sig tid til en næsten tidsubegrænset rådgivning og uformel deltagelse i netværkene. Om sit tidligere job og tanker om fremtiden siger han:

Det [arbejdet] har jeg været meget glad for. For det var ikke bare [...] Jeg har fået helt nye udfordringer. Så jeg har lært meget, selvom det var helt nyt for mig. Jeg har lært mange, mange ting. Jeg har nok mange forskellige muligheder for at få et arbejde. Nu kan jeg få lov at søge forskellige stillinger [...] Foreløbig venter jeg måske lidt.

Ibrahim var meget engageret i sit arbejde og lægger vægt på, at han derigennem har lært rigtig mange ting. Alligevel er det ikke indsatsen for at få et nyt job, der fylder hans tid. Han har derimod valgt at være på dagpenge og gennemtænkt, hvordan han kan fastholde dagpengene over en længere periode, undgå aktivering og dermed sikre sig optimal tid til at deltage i netværket. Allerede dengang han arbejdede, brugte han sin viden som rådgiver i det somaliske netværk, men fravalget af arbejde har givet ham mulighed for at organisere hele dagen med henblik på rådgivning og samtidig på en måde, han finder rigtig:

Folk [somaliere] kan godt lide at stille spørgsmål, men de er bange for de danske. Måske synes de, at der er lidt mere tryk, hvis de spørger en ligesom mig. De fleste spørgsmål skulle de have stillet til en socialrådgiver. Der er også mange, der stiller spørgsmål omkring arbejdsmarkedet. Man kan godt sige, at det somaliske samfund her i Danmark mangler oplysninger. Her kan de bare gå hen og få oplysninger [...]

Samtidig flyder rådgivningen og det uformelle samvær sammen i et:

Hvis du kommer her [på mødestedet, hvor rådgivningen også finder sted] kl. 17 eller kl. 15, så er der ca. 15–20 mandlige [somaliere]. De sidder næsten alle og fortæller, fortæller og fortæller. Det er en af de ting, vi holder mest af. Der er også andre måder vi hjælper på. [...] Somaliere, de er gode til at sige [...] fx så er det en, to, tre eller fire, fem mennesker, det går forskellige steder hen og siger, at den familie har de og de problemer. Skal vi samle ind? Så får de pludselig en økonomisk hjælp. [...] Men det bedste liv, vi kan have, det er, at vi kommer sammen.

Mødestedet er et sted for rådgivning, men også et sted, hvor en afgørende del af den viden, der er forudsætningen for relevant rådgivning, formidles og udvikles. Den viden, Ibrahim har fået gennem sit tidligere arbejde, gør ham særlig relevant som rådgiver for andre somaliere, men det er hans vedvarende deltagelse i det somaliske netværk, der sikrer ham en viden og anerkendelse, der gør ham til en rådgiver, der adskiller sig fra den professionelle rådgiver: sagsbehandleren.

Ibrahim er langt fra den eneste somaliske mand, hvis gode liv i den grad er struktureret omkring netværket af somaliske mænd. Det er imidlertid langt fra alle disse mænd, hvis hverdagsliv bedst forstås med den politiske livsform, og for dem, hvor begrebet er relevant, er det langt fra sikkert, at de i samme grad som Ibrahim har været i stand til at omsætte de nye vilkår til relevante eksistensbetingelser for en fortsat realisering af livsformen. Ibrahim har gennem sit arbejde i Danmark sikret sig en position på beskæftigelseskampladsen, hvor han kan gøre målrettet brug af vilkårene. For mange andre er relationen til kampladsen i vidt omfang struktureret af de krav om aktivering, sprogskole m.v., der fremsættes gennem sagsbehandlere, og i hvilke den enkelte kun har begrænset myndighed og dermed begrænset mulighed for at udpege de vilkår, der evt. kunne omsættes til relevante midler.

Den formidlende livsform

En livsform, der også er relevant for analysen af en række somaliske mænds hverdagsliv i Danmark og Sverige, er *den formidlende livsform*. Livsformen ligner, men adskiller sig samtidig, som jeg uddyber nedenfor, grundlæggende fra den politiske livsform. Begrebet om den formidlende livsform er bestemt i relation til velfærdsstaten som et formidlende led mellem stat og borger. Denne livsform formidler viden til borgerne på en måde, der både sikrer borgernes anerkendelse af staten og borgernes egen velfærd. Livsformens begrebsstruktur er endnu ikke endeligt bestemt,²² men det hidtidige arbej-

22. Henriette Buus, *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920–1970*, Museum Tusulanums Forlag, København, under udgivelse.

de peger på en praksis, der indebærer tilegnelse af viden som middel og sikring af andres velfærd som mål. Det gode arbejde bliver dermed det arbejde, hvor betingelserne for ydelse af velfærd er gode, men ydelsen af velfærd er ikke begrænset til arbejdet, idet det også finder sted i relationer til familie, venner og netværk uden for arbejdet.

Somaliske mænd, hvis hverdagsliv lader sig analysere med dette livsformsbegreb, ser jeg som en transformation af den politiske livsform dannet i mødet med delvist genkendelige, delvist ikke genkendelige eksistensbetingelser. Der er imidlertid ikke kun tale om en transformation, der har fundet sted i møderne med vilkårene i det danske og svenske samfund. Allerede i Somalia blev der, som indikeret, fra 1960'erne og frem udviklet eksistensbetingelser, der fremmede organiseringen af hverdagsliv, som kan anskues som realiseringer af den formidlende livsform. I Danmark og Sverige kan nogle af de somaliske mænd, der er beskæftiget inden for bl.a. rådgivning, vejledning og undervisning af blandt andet somaliere, og som uden for deres arbejde også bruger megen tid på vejledning o.l., analyseres med dette livsformsbegreb.

Det kan umiddelbart synes vanskeligt at afgøre, om den konkrete udøvelse af rådgivning bedst analyseres med det politiske eller det formidlende livsformsbegreb. Den afgørende lighed mellem den politiske livsform og den formidlende livsform er nemlig rådgivningen af eller omsorgen for andre. Den afgørende forskel ligger imidlertid i tilegnelsen og legitimeringen af den viden, rådgivningen er baseret på. Den formidlende livsform udøver sin praksis på grundlag er en professionelt tilegnet viden; et fag eller et særligt vidensfelt, der udvikles uden direkte forbindelse til de personer, der er genstand for rådgivningen. I modsætning hertil er det afgørende, at den politiske livsform tilegner sig en afgørende del af sin viden gennem direkte deltagelse i og slægtskab med de netværk, hvor også de personer, der rådgives, indgår. Denne forskel i tilegnelse af viden etablerer en distance mellem den formidlende livsform og den, der formidles til, som netop ikke er til stede i den politiske livsform.

Som vi har set tidligere, er rådgivning ikke forbeholdt disse to livsformer. Også Basirs arbejde rummer rådgivning. En afgørende forskel på den lønarbejderlivsform, hvormed hans organisering af hverdagen lader sig begribe i modsætning til såvel den politiske som den formidlende livsform, er, at der i de to sidste livsformer ikke etableres en egentlig skelnen mellem arbejdstid og fritid. Rådgivningen udføres vedvarende og rettes dermed ikke kun mod den gennem arbejdet definerede målgruppe, men også mod andre netværk, venner, familie.

Weli²³ har gennem en længere årrække arbejdet som sælger af serviceydelser i et

23. Samtalen med Weli blev ikke optaget på bånd, hvorfor der ikke anvendes direkte citater.

større svensk foretagende. Det er et job, der kræver detaljeret kendskab til produktet og det svenske samfunds organisering. Da produktet i vidt omfang sælges telefonisk, kræver det endvidere, at han kan tale de potentielle kunders sprog. Det var netop hans kundskaber inden for flere sprog, deriblandt somalisk, der i sin tid sikrede ham jobbet. Selvom han ikke kun sælger til somaliske kunder, har hans somaliske baggrund vist sig som et vigtigt middel i salget af produktet. Som somalier ved han nemlig, hvordan han kan skaffe sig viden om og adgang til de dele af de somaliske miljøer, der er vigtige at få tag i, for at viden om produktet tages op og spredes. Selvom der er relativt faste arbejdstider, kommer arbejdet ofte til at finde sted uden for den faste 7 1/2-times arbejdsdag, fordi det ofte er om aftenen, at han har mulighed for at få større grupper af bl.a. somaliere i tale på én gang. Men også når han bare er uformelt sammen med andre somaliske venner i klubben eller i moskeen, fortæller han om de store fordele ved og relevansen af produktet for dem. Dette engagement i at fortælle om produktet skal imidlertid ikke forveksles med en personlig interesse i at øge salget og dermed sikre sig selv en bedre aflønning (som evt. kunne motivere lønarbejderlivsformen til at lade arbejdet strække sig ud over den formelle arbejdstid). En vedvarende formidling opfatter han som en servicering af andre, og det er netop denne servicering og derigennem sikring af andres velfærd, der er kernen i det gode arbejde for ham. Weli betragter sin viden og det produkt, han sælger, som et produkt, somaliere og andre immigranter bør købe, fordi det kan give dem en bedre tilværelse i Sverige. At produktet ikke umiddelbart er genkendeligt for somalierne, ved han, og derfor bruger han alle mulige situationer i og uden for arbejdstiden til at fortælle og forklare, hvorfor det netop i svensk sammenhæng er et vigtigt produkt for dem.

Weli har ingen ønsker om at få mere ansvar, om at blive chef. Det er heller ikke lønnen, der trækker, men engagementet i forhold til at levere en god og relevant viden til andre. Derfor deltager han også gerne i kurser, der vedligeholder hans viden og ajourfører ham med indholdet i nye produkter. Det er fagligheden og den formidling af velfærd, den muliggør, der er vigtig. Koblingen af velfærd og faglighed præger også hans liv i familien. Her lægger han stor vægt på, at familien skal sørge for hinanden og passe på hinanden, samtidig med at den enkelte – afhængig af alderstrin – støttes i at klare sig godt i skolen med henblik på at få en god uddannelse, og at han selv og hans kone, der også har et fagligt servicearbejde, udgør gode forbilleder for deres børn.

Den religiøse praksis

Den religiøse praksis er et endnu ikke teoretisk specificeret livsformsbegreb. Her anvendes det tentativt til at analysere hverdagsliv, der grundlæggende er struktureret over

en anerkendelse af den enkelte som god troende, og hvis organisering af hverdagslivet er nært forbundet med religiøsitet. Afgørende for, at et hverdagsliv lader sig analysere med begrebet om den religiøse praksis, er, at hverdagslivet som helhed er organiseret med henblik på at leve et liv som god troende. At være en god troende er således målet, mens midlerne er den særlige organisering af fx familien, arbejdet, relationer til andre mennesker med videre. Forudsætningen for den religiøse praksis er et trossamfund eller et fællesskab af troende, hvorigennem vilkårene for og anerkendelsen af hverdagslivet organiseret på grundlag af begrebet om den gode troende finder sted.

Selvom mange somaliske mænd opfatter sig selv som mere eller mindre troende muslimer og praktiserer en eller anden form for islam gennem fx daglige bønner, deltagelse i fredagsbønnen i moskeen eller overholdelse af faste, indebærer det ikke, at de alle kan analyseres med begrebet om den religiøse praksis. Begrebet har kun relevans i forhold til analyse af hverdagsliv, der er struktureret på grundlag af ideen om den gode troende som mål for det gode liv. Det indebærer, at islam ikke indgår i hverdagslivet på samme niveau som andre aspekter, såsom slægten eller arbejdet, men netop giver disse andre aspekter af livet en særlig bestemmelse.²⁴

Den religionsfrihed, somalierne møder i Danmark og Sverige, sikrer dem ret til at forsamles i religiøse fællesskaber og dermed et rum for anerkendelse af hinanden som gode troende. En praksis som god troende finder dog ikke kun sted inden for disse fællesskaber, men breder sig ud over hele hverdagslivet og farver opfattelsen af den gode familie, det gode arbejde m.v., og hvordan man som god muslim kan bidrage til disse forskellige sider af hverdagslivet. Mænd, hvis liv kan analyseres med begrebet om den religiøse praksis, er beskæftigede inden for et bredt spektrum af jobområder og findes ligeledes uden for arbejdsmarkedet. Nogle har familie, andre har ikke.

Osman bor i København med sin kone og deres fælles børn. I en lang periode var arbejdet det, der optog al hans tid, men i dag betragter han det som et middel til at sikre hans og hustruens frihed til selv at tilrettelægge deres liv; et godt liv frigjort fra kon-tanthjælpssystemets umyndiggørelse. Det gode liv, familien skal leve, er et liv i overensstemmelse med islam:

Jeg er et produkt af Danmark. Da jeg kom til Danmark, vidste jeg ingenting. Jeg har lært meget i Danmark. Hvordan man respekterer hinanden, demokratiet og alt muligt. Så fandt jeg faktisk ud af, at det ikke passer. [...] I dag kommer jeg meget i moskeen. For jeg har jo fri næsten hele dagen, og den har åbent hele tiden. [...] [Religionen har betydning] både i forhold til mig og min kone, og mig og dig og alle andre. Det hele er efter

24. Se Jonas Otterbecks artikel i denne bog.

religionen. For ellers havde vi måske ikke levet sammen. Religionen fortæller mig, at jeg skal være ærlig. [...] og faktisk, efter at jeg er begyndt at leve under det – det har jeg ikke gjort hele tiden som ung mand – men jeg er blevet bedre til at tænke mere på alle andre, end jeg tænker på mig selv. Det er en del af mig selv. [...] Det er selvfølgelig ikke altid, at jeg har tænkt over, hvordan det hænger sammen. Men des mere man hører om det, des mere afklaret bliver man. Jeg skal være fuldt og 100 % ansvarlig over for min familie. Den der med at være ligeglad, ikke handle ind, ikke lave mad. Hvornår kommer du hjem? Det rager ikke dig. Det må jeg ikke. Altså, det er en pligt over for alle.

For Osman er det med tiden blevet praksissen som en god muslim, der er indbegrebet af det gode liv. Det er en praksis, der både forudsætter deltagelse i bønner i moskeen, hos venner og andre steder, og det er en praksis, der samtidig realiseres gennem relationen til ikke blot hustruen, men også til andre mennesker. De mange forskellige relationer bliver midler i realiseringen af en praksis som god muslim.

Arbejdet er ikke i sig selv et nødvendigt middel i realiseringen af denne religiøse praksis, da realiseringen indebærer, at man lever som en god muslim, uanset hvilke sammenhænge man indgår i. En god troende skal forvalte sit liv som god troende, uanset om han har arbejde, er gift osv. Det betyder, at deltagelsen på beskæftigelseskamppladsen hele tiden vil være bestemt i forhold til de andre relationer, hvorigennem livet som god troende realiseres.

Vilkår på kamppladsen

I ovenstående afsnit har jeg vist, hvordan somaliske mænds opfattelse af det gode arbejde og relation til beskæftigelseskamppladsen lader sig indfange og belyse ved brug af en række principielt forskellige livsformsbegreber. Det er herigennem blevet klart, at de forskellige ideer om det gode liv; de forskellige livsformer, ikke nødvendigvis placerer ideen om det gode arbejde som mål. Det gode arbejde er derimod langt hyppigere underordnet andre aspekter af det gode liv, og det gode arbejde bliver på forskellige måder middel til realisering af andre mere betydningsfulde sider af det gode liv. Det er endda muligt at gå så vidt som til at sige, at en ide om det gode arbejde ikke indgår som et nødvendigt aspekt af alle de forskellige ideer om det gode liv. Den i Sverige og Danmark dominerende politiske bestemmelse af arbejde som middel til integration modsvars således ikke nødvendigvis af en forståelse af arbejdet som mål for det gode liv. Denne forskel giver anledning til en grundlæggende problematisering af den aktuelle integrationsindsats, som jeg vil vende tilbage til i artiklens afrunding.

For alle livsformsbegreber gælder det, at forholdet mellem mål og middel konstruerer en særlig livsformsspecifik problematik, og at livsformen for at kunne reproducere sig selv forudsætter adgang til vilkår, der muliggør realiseringen af begge sider af livsformen – mål og middel. Målene kan ikke realiseres uden midlerne, og midlerne er kun meningsfulde gennem målene. Forskellige livsformer forudsætter forskellige eksistensbetingelser, og det er i lyset heraf, at det i det følgende bliver muligt at belyse, hvordan samme objektive vilkår får forskellige betydninger for forskellige livsformer.

Samme vilkår – forskellige muligheder

Ifølge såvel svenske som danske statistiske opgørelser fordeler borgere født i Somalia sig inden for uddannelsesfeltet i et bredt spektrum fra næsten ingen skolegang, over en gymnasial uddannelse til en videregående uddannelse. Hovedparten har en førgymnasial uddannelse fra Somalia som højeste niveau, en relativt stor andel har en uddannelse på gymnasialt niveau,²⁵ mens en mindre del har en videregående uddannelse.²⁶ Flere mænd end kvinder er højtuddannede. Erfaringerne fra mine tidligere²⁷ og aktuelle undersøgelser bekræfter denne brede fordeling i uddannelsesbaggrund blandt immigranter fra Somalia. I den aktuelle undersøgelse er der en overvægt af personer, der var i gang med eller havde afsluttet en videregående uddannelse i Somalia, men også personer uden gymnasieuddannelse og med gymnasiet som højeste uddannelsesniveau indgår i materialet. Blandt de højtuddannede har flere haft et klart mål om at afslutte et evt. afbrudt uddannelsesforløb eller opkvalificere deres uddannelse i Danmark eller Sverige. For nogle, som fx Musse, er det lykkedes. Andre angiver en række forskellige grunde til, at de har opgivet at fuldføre deres mål. Livsformsbegreberne gør det muligt at forstå de ræsonnementer, der motiverer og legitimerer forskellige strategier over for objektivet set relativt ens vilkår.

Et af de forhold, som flere mænd har fremhævet som en hindring for at afslutte eller tage en videregående uddannelse i Danmark og Sverige, er den økonomi, der er forbundet med at være studerende. Argumentet er, at Statens Uddannelsesstøtte ikke er et tilstrækkeligt bidrag til at sikre familiens forsørgelse. At opretholde familiens levegrundlag og samtidig studere bliver derfor uforeneligt. En anden begrundelse for at opgive planerne om at studere er, at familieforøgelserne lægger beslag på den tid, der

25. Se Bolette Moldenhawers artikel i denne bog for en analyse af in- og eksklusionsformer i den danske og svenske gymnasieskole.

26. Socialforskningsinstituttet, *Arbejdsrapport 13:2003*, figur 11, København 2003, og Space-Time Research, *STATIV 2004_1, Tabell 1, Utbildningsnivå 03 by Kön for Person, Befolkning 2003, Somalia, 24–64 år*, Malmö 2003.

27. Kallehave, *Somaliske livsformer*.

ellers var til rådighed til studierne. Tiden bliver her den afgørende faktor, der legitimerer fravalg af uddannelse.

Disse ræsonnementer markerer en opfattelse af uddannelse og arbejde, der adskiller sig principielt fra de argumenter, der er legitime inden for karrierelivsformens ræsonnement. Her er det legitime ræsonnement derimod at forholde sig strategisk til forhindringerne for derigennem at overskride dem. At arbejde ved siden af studierne, at inddrage familien til at hjælpe med børnene m.v. er blandt de anvendte strategier, der gør det muligt at studere trods begrænset økonomi og tid.

En mand, der i den grad har tilrettelagt ikke blot tiden på studierne, men også tiden uden for, med henblik på at optimere mulighederne for at afslutte en uddannelse og få et 'professionelt' job, er førortalte Musse. Musse blev gift efter et par års ophold i Danmark, og i de år, der i høj grad præges af hans engagement i og målrettede indsats for at kvalificere sig til et professionelt job, får han også børn. Udvidelsen af familien kræver både god økonomi og tid. I de første studieår er Musse på revalidering, men får derefter kun støtte i form af SU. SU'en er ikke tilstrækkelig til at forsørge familien, men til forskel fra de mænd, for hvem SU'en blev opfattet som en hindring for at tage en uddannelse, så sikrer Musse familiens økonomi ved at supplere SU'en med forskellige jobs, først ufaglærte og siden hen faglærte og kvalificerende job.

Med studierne, jobbet og børnene bliver tiden i hverdagen en meget knap faktor. De større børn går i vuggestue, børnehave og skole. Den mindste er ganske lille og bliver passet hjemme af Musses kone. Musse henter ofte de andre børn hen på eftermiddagen, men om aftenen, når de sover, tager han enten på arbejde igen eller studerer hjemme til langt ud på natten.

For Musse er tiden også på længere sigt konstant en knap faktor, og hans blik er allerede under studierne rettet mod mulighederne for at få et godt job. Det er ikke eventuel diskrimination blandt arbejdsgivere eller mangel på job, der bekymrer ham, men derimod, at de fleste relevante jobopslag henvender sig til personer med et par års erhvervs erfaring. Derfor undersøger han allerede under studierne mulighederne for fagrelevante job. Han bliver tilknyttet forskellige planlægnings- og forskningsprojekter og arbejder i flere perioder i udlandet. I disse perioder hjælper hans mor og en søster Musses kone. Musse og hans kone har hele tiden været helt enige om, at Musse skal benytte sig af de muligheder, han får, for at arbejde i udlandet. Ingen chancer må forspildes. I det hele taget tænker Musse meget i chancer og muligheder, hvilket også afspejler sig i andre valg og fravalg:

De fleste somaliere, de er sådan. Hvis du har en lille ting, så kan du dele med de andre også. De er gæstfrie. [...] Løse deres problem. Men nu lukker vi vores øjne og tænker på vores eget liv. [...] Jeg kan ikke løse alle problemer. De ringer til mig. Når de ringer til mig, siger de, at de har det dårligt. De har ingen mad. Den slags ting. Jeg tænker hele natten. Jeg får SU, jeg kan ikke hjælpe dem. Men jeg får dårlig samvittighed. [...] Næsten syg og meget ked af det. Hvad foregår der? Og til sidst besluttede jeg, hvis nogen ringer, så skal hun [hans kone] bare sige, at jeg ikke er der. Jeg vil gerne prøve noget andet. [...] Jeg vil gerne hjælpe dem, men jeg kan alligevel ikke hjælpe dem. Og jeg tabte så megen energi. Hvis jeg ikke tænker dårligt, så kan jeg godt læse på universitetet, jeg kan arbejde, og det er hårdt at glemme dem. Der kommer altid billeder. [...] Men jeg kom med den løsning. Den løsning var, jeg prøver at undgå information fra dem. At lukke mine ører. [...] Vi har en anden strategi for, hvordan man kan overleve her i Danmark. Mit liv. Hvis jeg bliver en succes i mit liv – ok, så kan jeg hjælpe andre. Men hvis jeg ingen succes har i mit liv – ok, hvad kan jeg så hjælpe med?

Det er her tydeligt, hvordan de beslutninger, Musse træffer, vedvarende er betinget af hans stræben efter at blive en succes i sit liv, at få sig en uddannelse og et godt job. Hans opfattelse af, hvordan man kan være noget for andre, stemmer ikke længere overens med de forventninger, hans slægtninge i især Somalia, men også i Danmark, har til ham. Han kan ikke forene disse forventninger med en samtidig realisering af sin egen ide om det gode liv. At hjælpe slægten er hverken et mål eller et nødvendigt middel for ham. Det er en begrænsning. Den succes, han vil opnå, forudsætter først og fremmest hans personlige indsats og dernæst, at hans kone og nære familie støtter ham fuldt ud. Hans stræben efter målet indebærer, at relationer til andre slægtninge, der hæmmer målet, bliver skåret over.

De muligheder og begrænsninger, den enkelte udpeger samt mulighederne for at overskride begrænsende vilkår, viser sig her som livsformsspecifikke og centristiske tolkninger af vilkårene og egne handlemuligheder. Det er for karrierelivsformen meningsfuldt at organisere tiden, familien og økonomien på en måde, der gør det muligt at realisere de centrale mål om uddannelse og arbejde. Men for andre livsformer, der ikke har arbejdet og selvudfoldelsen i arbejdet som mål, men derimod mål i fx fritiden/familien eller det politiske virke, bliver denne prioritering af uddannelse og arbejde afvejet mod, om det er for stor en pris at betale i forhold til det egentlige værdifulde i det gode liv: tiden med familien eller i netværket.

Komplekse sammenhænge

For de personer, hvis praksis ligesom Basirs lader sig analysere med begrebet om lønarbejderlivsformen, og for hvem arbejdet således er et middel til den gode fri tid, kunne man umiddelbart forestille sig, at arbejdet bliver unødvendigt, når den økonomiske fortjeneste gennem arbejdet er for begrænset i forhold til de offentlige ydelser. Det er også dette ræsonnement, der ligger bag såvel den relativt lave introduktionsydelse til nyankomne flygtninge i Danmark som bag flere mænds udtryk om, at det ikke (længere) kan betale sig at arbejde. Raage fortæller:

Efter at de havde nedlagt [hans arbejdsplads], fik jeg tilbudt et arbejde fra kommunen. Det var tre dage om ugen. Det var ikke fuld tid. Så det kunne ikke betale sig. [...] Jeg ville få mindre, i forhold til hvad jeg plejer at få. [...] Så jeg sagde nej tak.

Men at arbejde ikke er et mål, men et middel til det gode liv, betyder ikke, at arbejdet kan undværes. Livet som arbejdsløs er hverken ønskværdigt eller uproblematisk. Arbejdsløsheden viser sig nemlig efterhånden, trods det manglende økonomiske incitament, alligevel som et problem, fordi arbejdet – og dermed den tid, hvor en arbejdsgiver har købt retten til at disponere over én som arbejdskraft – er nødvendigt som modsætning til den frie tid i denne livsform. Som Raage siger:

Hun [vejlederen, som han kalder vildlederen!] sagde til mig, at jeg skulle på kursus, så jeg kunne få et arbejde i Aldi. Og så ringer hun tilbage og siger, at det kunne ikke lade sig gøre. Hvorfor fanden sagde du så, at jeg skulle på kursus, så jeg kunne få et arbejde i Aldi? [...] Så skulle jeg bare blive ved med at være aktiveret. Der var ikke nogen, der havde sørget for aktiveringsjobbet. Det er mig selv, der har sørget for, at jeg kom i arbejde, for jeg gad ikke bare at sidde der. Så jeg ringede og sagde, at jeg gerne ville henvises til arbejdsformidlingen.

Raage, der nogle år tidligere havde droppet sit deltidsarbejde, fordi det »ikke kunne betale sig«, er i dag glad for det aktiveringsarbejde, han har haft det sidste halve år, for som han siger, så gider han ikke længere »lave ingenting«. Som arbejdsløs var det svært at fastholde en god organisering af hverdagslivet, og i dag tjener aktiveringen som modpol til den tid, hvor han gør, som det passer ham. Men at være arbejdsløs eller at stå uden for arbejdsmarkedet kan også blive ligegyldigt inden for denne livsform. Mohamoud fortæller:

Efter at vi – jeg gik fra min kone, så startede nedturen. Så begyndte jeg at drikke for at få de problemer væk. Og så – jeg har været sådan her indtil nu. Der har ikke været

forandring, siden jeg blev skilt fra min kone. [...] Jeg snakkede med min sagsbehandler dengang om, hvorfor jeg ikke kunne gå i skole på det tidspunkt. Fordi jeg havde så mange problemer, på grund af alt det, jeg havde været igennem – fraskilt. Jeg var ikke i stand til at følge med i undervisningen. Jeg havde ikke energi, og jeg var sådan væk, ikke.

Mohamoud har gennem de knap ti år, han har boet i Danmark, aldrig haft et arbejde – og hans sprog og aktiveringsforløb har været særdeles usammenhængende. Men ingen af delene har givet anledning til bekymring for Mohamoud, for hans egentlige bekymring har været familien. Da han og konen endelig blev sammenført i Danmark efter flere års adskillelse, er han først og fremmest optaget af at få familien til at fungere sammen igen, og da det ikke lykkes, har han svært ved selv at få styr på sit liv: Tabet af målet for hans gode liv – af ægteskabet og familien – gjorde arbejdet og kravene om sprogskole og aktivering meningsløst. Der var ikke grund til at kvalificere sig til et arbejde, for den familie, der skulle forsørges gennem arbejdet, og den familie, fritiden skulle bruges sammen med, var ikke længere tilgængelig.²⁸ Fraværet af kontrasten og sammenhængen mellem arbejde og fritid gjorde arbejdet ligegyldigt.

Denne kontrast bliver yderligere synlig, når vi for et kort øjeblik vender blikket mod Kalif, der har sit eget firma i Malmø. Kalif var egentlig i gang med en videregående uddannelse i Sverige, men efterhånden som familien udvidede sig, fandt han det for vanskeligt at forene studierne med familielivet. Også for ham blev tiden og økonomien en begrænsende faktor. Han søgte derfor en lang række fagrelevante og mindre fagrelevante job. Da det ikke lykkedes, kunne han have valgt at lade familien blive forsørget af det offentlige system, men for Kalif er det afgørende, at han kan klare sig selv. Selv det børnebidrag, familien har ret til, har han valgt fra. I stedet for at være arbejdsløs valgte Kalif at starte sin egen forretning. Han synes, det er for hårdt at være selvstændig, fordi forretningen tager for meget af den tid, han gerne vil bruge sammen med sin familie, men ser lige nu ingen anden udvej, hvis han skal kunne forsørge familien.

For Kalif er det svært at fastholde en god balance mellem arbejde og fritid, fordi arbejdet hele tiden kræver for meget af ham. Alligevel ser han ikke arbejdsløsheden som alternativ, da han så ville miste muligheden for selv at forsørge sin familie. At være uden arbejde eller at blive sat i aktivering har således ikke nødvendigvis samme betydning for mænd, hvis hverdagsliv lader sig analysere meningsfuldt med samme livsformsbegreb. Livsformsbegreberne tvinger nemlig analysen til at tage højde for den aktuelle udformning af de for den enkelte betydningsfulde relationer og åbner således

28. For en uddybning af de i immigrantnetværkene interne anerkendelseskampes betydning for den enkelte, se Kallehave, »Hjem og hjemløshed«.

øjnene for, hvordan disse relationer er medskabere af hinanden – som i Kalifs tilfælde, hvor forholdet mellem arbejde og aktivering er nært forbundet med hans opfattelse af situationen i familien. Med anvendelsen af livsformsbegreberne gør det sig i det hele taget gældende, at det ikke på forhånd er muligt at fastlægge, om arbejdsløshed er et problem, og i så fald på hvilken måde. Det samme gælder alle andre forhold i livet. Det er først, når begreberne anvendes i analyser af de enkelte liv, at begreberne får udsagnskraft.

Skift i anerkendelsesrelationerne

Selvom det således ikke på forhånd er muligt at sige, hvornår noget bliver et problem, og i hvilken form, så giver begreberne mulighed for på et partikulært niveau at få øje på, hvornår noget bliver et problem, og hvordan det sætter sig igennem i den enkeltes liv. Som et sidste eksempel vil jeg vende tilbage til Osman, hvis gode liv som nævnt lader sig meningsfuldt analysere med begrebet om den religiøse praksis.

Osman kom i sin tid til Danmark som ganske ung og havde ingen familie eller slægtninge at rådføre sig med. I de første år gik han i skole og boede i et hus med andre unge somaliere. Siden hen blev han nærmest ved et tilfælde – ikke fordi han stræbte efter det, men fordi han var et naturtalent – topidrætsmand. Det var dog ikke sportspræstationerne, men det sociale sammenhold, der holdt ham fast ved sporten. Succesen – oplevede han – var imidlertid også ved at føre ham ud på et socialt sidespor med alt for mange fester og et ungdomsliv på kanten. Han havde ingen planer for fremtiden og beskæftigede sig ikke med andet end sporten og vennerne. En familie, der tog sig af ham, konfronterede ham med hans ansvarsløse liv og blev ved med at snakke om, at han skulle videre i livet, lave noget fornuftigt. Han fik et job som ung-i-arbejde, og siden hen kom han på højskole og derefter i praktik. Men det var først, da han som 22-årig gennem en ven fik et job som tolk, at livet for alvor begyndte at tage form for ham:

Der starter mit liv – altså mit virkelige liv. Resten var faktisk film for mig. [...] Så jeg startede der og var der indtil 2001. Det er så der, hvor jeg selv er vokset op, sådan rent mentalt.

Gennem flere år har Osman gode og faste job, får mere og mere styr på sit liv og kan orientere sig langt bedre i mulighederne i det danske samfund. Han bliver gift, får børn og er godt tilfreds med at kunne forsørge familien. At stifte familie stiller imidlertid nye krav til hans organisering af hverdagen, og mens han tidligere ikke skelnede mellem arbejde og fritid, etablerer han nu en klar skelnen. Arbejdet sættes i tidsmæssigt faste

rammer, og der gives plads til tid med familien. Da Osmans kone gerne ville være tættere på sin familie, siger Osman sit job op, og familien flytter til København. Dette valg ændrer radikalt Osmans jobsituation og siden også på hans opfattelse af mulighederne i Danmark:

Jeg blev [i hans tidligere job] revet herfra og hertil. Altså, kom og arbejd her, og kom og arbejd her, kom og hjælp os her [...] Men det var så slut. Nu kom jeg så til København. Ingen kunne bruge mig mere. Nå, det var så en uvant situation for mig. Jeg var ikke vant til, at jeg selv skulle søge arbejde mere. Men så – jeg søgte jo dagpenge. Jeg startede med at få dagpenge. Og så fik jeg en vikarstilling også her i København. Var der i et halvt år, tror jeg. Så lukkede det sted. Så var jeg igen på dagpenge. Og så kom jeg ind under noget mere [...] så begyndte jeg at søge om supplerende kontanthjælp til min kone. Og det havde vi faktisk aldrig gjort før, for jeg havde jo forsørget familien hele tiden. Så blev vi faktisk meget, meget ydmyget [...] tilintetgjort, bare fordi vi havde søgt om supplerende kontanthjælp.

Osman, der selv havde arbejdet inden for det kommunale område gennem syv-otte år, oplever, at han bliver ekstremt dårligt behandlet. Han oplever at blive stemplet som en, der intet ved om det danske system. Stiller han spørgsmål, og argumenterer han for sin sag, oplever han nærmest at blive ignoreret. Tilmed, fortæller han, har han levet op til kravene om integration: han taler rigtigt godt dansk, har haft arbejde m.v. Men også det synes ligegyldigt. Han oplever, at ydmygelsen er dobbelt, fordi han netop har bestræbt sig på at leve op til de krav, der stilles. I stedet problematiserer sagsbehandleren, at hans kone går med tørklæde – som var det noget, han havde besluttet. Det har hun selv valgt, fortæller han. Han undrer sig, bliver frustreret. Så kan Osman næsten bedre håndtere den holdning, han møder i sit nuværende ufaglærte arbejde. Der taler man i det mindste rent ud af posen, når en kollega fx siger til ham, at han aldrig skal forsøge at tale til hende! Men også denne holdning blandt danske kolleger får ham til at føle sig tilintetgjort af det danske samfund, som han ellers oplever som det sted, han selv er vokset op rent mentalt.

I de senere år har han både i relationerne til kommunen og på det danske arbejdsmarked i modsætning til tidligere oplevet, at han ikke bliver anerkendt som ligeværdigt og respektabelt menneske. Uanset hans bestræbelser på at leve op til de krav, der officielt forbindes med integration, oplever han, at han ikke bliver anerkendt. I dag er det vigtigt for Osman at have et arbejde. Arbejdets indhold er ikke længere så vigtigt. Vigtigst for ham er at have et job og derigennem være i stand til at forsørge sig selv. Arbejdet må også gerne være anonymt – sammen med andre ikke-danskere. Arbejdet

er blevet et middel til at undgå systemets umyndiggørelse og systemets indgriben i hans og hans hustrus hverdagsliv. Arbejde er et middel til at beskytte sig mod systemet og sikre friheden til selv at lægge sit liv til rette. I stedet har han søgt og fundet anerkendelse i islamiske fællesskaber, og det gode liv er som tidligere fastslået blevet et liv som god muslim.

Med et analytisk blik kan den proces, Osman gennemgår, beskrives som et hverdagsliv, der først lader sig analysere med lønarbejderlivsformsbegrebet, men som pludselig oplever et fravær af anerkendelse i de relationer, der tidligere havde været konstituerende for Osmans begreb om arbejde, og som gør det nødvendigt at søge andre relationer, hvorigennem en anerkendelse og et deraf følgende meningsfuldt liv kan etableres. Skiftet i betydningsfulde anerkendelsesrelationer indebærer, at ordningen i lønarbejderlivsformens begreber nu underordnes en religiøs ordning.

For Osman lykkedes det at finde alternative anerkendelsesrelationer i de religiøse fællesskaber og dermed et grundlag for transformation fra én forståelse af det gode liv til en anden. Dette var ikke tilfældet for Mohamoud, der efter familiens opløsning ikke fandt nye relevante anerkendelsesrelationer, der kunne sikre ham realiseringen af hans ide om det gode liv eller bringe ham til andre forståelser af det gode liv. Mohamoud blev i stedet både fremmedgjort over for samfundet og over for sin egen forståelse af det gode liv og levede efter bruddet en alkoholiseret tilværelse, som han ikke kunne finde mening i.

De somaliske mænds relationer til kamppladsen er præget af, om de vilkår, der er tilgængelige, kan omsættes til relevante eksistensbetingelser. For nogle lykkes det at omsætte de tilgængelige vilkår til mulige eksistensbetingelser for realiseringen af deres ideer om det gode liv. Andre har fundet nye eksistensbetingelser i andre af samfundets vilkår, hvorved nye ideer om det gode liv tager form for dem. Andre igen har tabt de betydningsfulde relationer uden at kunne finde erstatninger herfor. De befinder sig således i en situation, hvor ideen om det gode liv forbliver urealiseret eller fortabt.

Afrunding

Det er i et kompliceret samspil mellem relationerne til hhv. det danske og svenske samfund, de i det somaliske immigrantmiljø interne anerkendelsesrelationer og relationerne til Somalia, at de somaliske mænds hverdagsliv tager form. Det er et på én gang uendeligt komplekst og foranderligt felt, der i sine partikulære udformninger og forandringer aldrig lader sig beskrive udtømmende. Men der er samtidig ikke tale om et fuldkomment vilkårligt felt, der vender og drejer sig i alle mulige retninger. Det er et

felt, der former sig gennem deltagernes ræsonnementer over og handlinger i forhold til de vilkår, der trænger sig på. Den forskellighed, der kendetegner den somaliske immigratgruppe i dag, kan i lyset af ovenstående ses som det foreløbige resultat af de somaliske mænds partikulære kampe for at realisere deres forskellige forståelser af et godt liv. På et mere alment niveau kan disse partikulære kampe ses som forskellige livsformers kampe for anerkendelse og realisering under delvist genkendelige, delvist fremmede vilkår. De somaliske mænd i Danmark og Sverige lader sig i vidt omfang analysere med de samme forskellige livsformsbegreber, og materialet indikerer således en lighed i den interne differentiering af somaliere i Danmark og Sverige.

Det er på grundlag af nærværende materiale ikke muligt at diskutere de forskellige vilkår, de somaliske mænd står over for, som udtryk for grundlæggende forskellige eksistensbetingelser i Danmark og Sverige. Det er omvendt således, at de vilkår, der trækkes frem, i højere grad synes at udgøre fællestræk ved Danmark og Sverige som velfærdstater. Det er i lyset heraf også muligt at forstå, hvorfor der ikke har udviklet sig afgørende forskelle i den interne differentiering blandt somaliere i de to lande.

Det er med livsformsbegreberne også blevet klart, at mændenes strategier i forhold til arbejde og beskæftigelseskampladsen bunder i deres forskellige begrebsverdener og konkrete livssituationer. Arbejdet kan være det mål, i forhold til hvilket andre aspekter af livet lader sig strukturere. Men i langt de fleste tilfælde er arbejdet et aspekt, der fungerer på lige fod med eller er underordnet andre sider af livet. De kampe, den enkelte er rede til at tage på beskæftigelseskampladsen, er farvet af disse deres livsformsspecifikke tilgange og partikulære situation.

Det er i lyset heraf, at det bliver muligt at vende blikket mod den forståelse af beskæftigelse, der præger det danske og svenske politiske systems deltagelse i og fordringer på beskæftigelseskampladsen. Her bliver beskæftigelse både betragtet som et mål og som et middel til integration i samfundet. Denne forståelse modsvares imidlertid ikke nødvendigvis af den forståelse af arbejdet, der er indeholdt i de forskellige livsformer. For karrierelivsformen synes det samfundsmæssige krav om beskæftigelse umiddelbart genkendeligt og relevant. Men da det for denne livsform ikke blot handler om at have et arbejde, men om at opnå selvbestemmelse i arbejdet, er det ikke ligegyldigt, hvilket arbejde man bliver sat til eller kan få. Det er vigtigere at kvalificere sig til et godt job end at have et arbejde, der ikke sikrer livsformens realisering. Prioriteringen af beskæftigelse frem for uddannelse kan derfor være en trussel mod denne livsform.

Kravene om beskæftigelse står heller ikke umiddelbart i modsætning til hovedparten af de øvrige livsformer, der har været inddraget i dette studie. Det er først, når kravet om beskæftigelse overordnes opmærksomheden mod og hensynet til andre af-

gørende aspekter af livet, at det bliver problematisk, fordi det da løsrives fra den meningsgivende plads, det har i livsformernes begrebsverden. En overdreven fokus på beskæftigelse indebærer, at arbejdet løsrives fra den enkeltes liv, gøres til noget fremmed og udenforstående.

Med en anerkendelse af beskæftigelse som en relevant velfærdsstatslig problematik peger ovenstående analyse på, at en langsigtet beskæftigelsesindsats ikke handler om at få immigranterne i arbejde, men om at styrke det hele liv, der gør en stræben efter beskæftigelse relevant og meningsfuld for den enkelte.

Summary

*Meaningful work: A life-mode perspective
on the significance of work for Somali men*

Statistics in both Sweden and Denmark show that employment frequency among ethnic Danish and Swedish citizens is much higher than among citizens with an immigrant background. The differences are defined as a problem, and in both countries there are established measures of social, labour-market, and integration policy aimed at eliminating the differences. But there is no fundamental questioning of the definition of the problem and its solution. Is employment necessarily a problem for everyone? If so, is it the same type of problem? And are different solutions required?

A presentation of the theoretical foundation of the article is followed by a brief consideration of the links between the Danish and Swedish welfare states and the problematization of the higher relative unemployment among citizens with an immigrant background. The point is that the prevailing problematization of the employment field has been generated in a particular societal context and on the basis of a position in societal economy and politics. Then comes the article's primary analysis of how employment can appear from an immigrant position. In this context an important point is that employment is a different problem when viewed from the immigrant position. A further point is that this position does not represent a homogeneous perspective, but a long series of different perspectives on and strategies related to employment, which cannot be placed in either national/ethnic categories or gender categories. The latter is underlined by the empirical data of the article and its restriction to men of Somali background. The differences in the strategies and arguments with which Somali men manage their position and give life to it are brought out using the theoretical lens of state and life-mode analysis.

The conclusion of the article is that a long-term effort to achieve employment must proceed from a much more complex and differentiated understanding of the employee than the employment-focused effort allows room for.

Referencer

- Bernild, Ole, *Seks forelæsninger om velfærdsstatens udvikling*, www.hum.ku.dk/lov/arbejdspapirer/arbejdspapirer.htm, u.å. [2001]
- Buus, Henriette, *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920–1970*, Museum Tusulanums Forlag, København, under udgivelse
- Buus, Henriette, *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*, Museum Tusulanums Forlag, København 2001
- Delaktighed för integration – att stimulera integrationsprocessen för somalisktalande i Sverige*, Integrationsverkets rapportserie 1999:4, Norrköping 1999
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Viljen til valg. Kommunalt integrationsarbejde i Sverige og Danmark« [i denne bog]
- Højrup, Thomas, *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002
- Højrup, Thomas, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, Museum Tusulanums Forlag, København 1995
- Indvandrere og efterkommere. Faktaoversigt*, Københavns Statistiske Kontor, 26. august, København 2004
- Kallehave, Tina, »Hjem og hjemløshed blandt somaliske mænd – in- og eksklusionsprocesser«, *Nord Nytt* nr. 97, 2005
- Kallehave, Tina, *Somaliske livsformer i velfærdsstaten. Udforskning af begreber til analyse af brydninger og processer i immigrationsproblematikken*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, København 2003
- Kristensen, Lone Rahbek & Højrup, Thomas, »Strukturel livsformsanalyse«, *Nord Nytt* nr. 37, 1989
- Migration, Citizenship, and the European Welfare State. A European Dilemma*, red. Carl-Ulrik Schierup, Peo Hansen & Stephen Castles, Oxford 2006
- Moldenhawer, Bolette, »De indefra ekskluderede – en analyse af inklusions- og eksklusionsstrukturer og praktikker i en gymnasieskole for alle« [i denne bog]
- Nielsen, Niels Jul, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, Museum Tusulanums Forlag, København 2004

- Nielsen, Niels Jul, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002
- Otterbeck, Jonas, »Unga vuxna muslimers förhandlingar och islams förvandling« [i denne bog] *SCB Befolkningsstatistik del 3, 2003, Tabell 4.5*, Statistiska Centralbyrån, Stockholm 2003
- Space-Time Research, *STATIV 2004_1, Tabell 1, Utbildningsnivå 03 by Kön for Person, Befolkning 2003, Somalia, 24-64 år*, Malmö 2003
- Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Danmarks Statistik, København 2004